

INHOUDSOPGAVE

‘Redactioneel’ 1

Jaap Engelsman ‘Detailkritiek. Pantagruel XXXII in de nieuwe vertalingen’ 1

Paul J. Smith ‘Hendrik Doedijns en de gekookte sleutels van Rabelais’ 5

Ed Schilders ‘Rabelais in Waterloo’ 7

Théo Buckinx ‘Monique Bullinga is verpest’ 10

‘De C van Callibistris’ 11

REDACTIONEEL

Er moest wat geschoven worden in dit nummer van *Faicts & Dicts*, omdat de kopij – om die zegswijze maar eens anders te interpreteren – te groot was voor een servet en te klein voor een tafellaken: het is nu eenmaal een kwestie van met viervouden werken. Vandaar dat nummer 7 niet geïllustreerd is en niet elk artikel op een nieuwe pagina begint. Inhoudelijk is het echter weer zeer de moeite waard naar onze smaak.

Het opent met de tweede bespreking van de beide nieuwe Rabelais-vertalingen. Jaap Engelsman, zelf vertaler, heeft ‘de vertaalloop in het geestesoog geschroefd’ en zette zich aan een vergelijking van een enkel hoofdstuk. Dat dit interessante lectuur oplevert moge uit de volgende bladzijden blijken. Paul Smith schreef een vervolg op zijn artikel over Doedijns (zie p. 7 n. 1) en komt tot een voorlopige conclusie betreffende de bron van diens ‘gekookte sleutels’. Op de cd-rom *World’s Greatest Classic Books*, die de tekst van maar liefst 3500 literaire werken geeft, trof Ed Schilders Rabelais slechts vijftien maal aan; in ‘Rabelais in Waterloo’ doet hij verslag van zijn bevindingen. Théo Buckinx reageert op ‘Sandfort voorbij?’ (*Faicts & Dicts* 6), en besluit met de verheugende mededeling zeker bereid te zijn de andere drie boeken te vertalen: Rabelais gaat hem na aan het hart. Met ‘De C van Callibistris’ eindigt ook de laatste *Faicts & Dicts* van dit jaar. (MB)

DETAILKRITIEK. PANTAGRUEL XXXII IN DE NIEUWE VERTALINGEN

door Jaap Engelsman

Na de breed onderbouwde kritiek van Monique Bullinga in *Faicts & Dicts* 6 kom ik, gekluisterd door mijn beperkingen, met een heel ander verhaal over de nieuwe Rabelais-vertalingen van J.M. Vermeer-Pardoën en Théo Buckinx. Ik ben immers in het werk van Rabelais nog verre van thuis, en ken van zijn tijdgenoten vrijwel niets uit de eerste hand. Wel weet ik iets van vertalen. Ik heb dan ook de vertaalloop in het geestesoog geschroefd en aldus gewapend één hoofdstuk nauwkeurig bestudeerd.

De keus is, heel willekeurig, gevallen op *Pantagruel* XXXII. Voor tal van vertaalproblemen is dat niet representatief, want het bevat betrekkelijk weinig duistere woordspelingen en naamverzinsels, en geen woeste opsommingen. Mijn kritische aanmerkingen hebben dan ook slechts incidentele waarde. Omdat in zo’n korte tekst het aantal aanmerkingen beperkt is, behandel ik ze vrijwel allemaal, want als ik hierin selecteer, raakt het beeld nog sterker vertekend. Natuurlijk ga ik niet in op alle verschillen in formulering tussen de twee nieuwe versies. Die zijn talrijk, zoals steeds

wanneer verschillende mensen dezelfde tekst vertalen.

Waar zonder meer sprake is van ‘de vertaling’, wordt die van *Pantagruel* XXXII bedoeld. De regelnummers waarnaar wordt verwezen, slaan op Boulengers Pléiade-editie uit 1938, pagina’s 327-330 (pagina 327: regels 1-22; 328: 23-60; 329: 61-98; 330: 99-136).

Fouten

Fouten noem ik de gevallen waarin naar mijn beste weten de brontekst in de vertaling onjuist is weergegeven. Of een formulering meer of minder geslaagd mag heten, is een andere zaak, die straks aan de orde komt.

Vermeer-Pardoens vertaling, waarin ik slechts twee minuscule onvolkomenheidjes aantrof, mag van mij foutloos heten. In de vertaling van Buckinx tel ik een zestal fouten, waarbij ik twee slordigheidjes die de eindredactie had moeten verbeteren buiten beschouwing laat.

In regel 48 verandert Buckinx de vraag ‘il y a icy un nouveau monde?’ in een constatering; misschien als gevolg daarvan schrijft hij in regel 49 ‘er is niets nieuws’ in plaats van zoiets als ‘hij is niet nieuw’. Meteen daarop, in regel 50, heeft hij ‘hors d’icy’ weggelaten.

In de regels 63-64 betreft hij ‘pensans’ op de verteller, terwijl het natuurlijk de duiven zijn die des reuzen keelgat voor een til aanzien.

In regel 66 heeft Buckinx ‘en bel air’, dat zo mooi contrasteert met de dodelijke uitwasemingen – ‘malaria’! – die de stad blijken te teisteren, weggelaten, wellicht omdat de woordspeling in vertaling moeilijk te redden valt (al probeerde Sandfort dat toch, door ‘bel air’ meer letterlijk te vertalen). Is *doorluchtig* misschien een idee?

In regel 84 schrijft Buckinx ‘Ik deed mijn best er een te beklimmen’, maar het lijkt me dat Vermeer-Pardoens gelijk heeft en dat Alcofribas er heus een beklom.

Het zijn kleinigheden, door de geringe omvang van de steekproef bovendien zonder statistische waarde. Toch kan ik me goed voorstellen dat Buckinx’ geweldige vertaaltempo debet is aan deze ongerechtigheden.

Juister, mooier

Veel subjectiever is de beoordeling van de vertalingen in twee andere opzichten. Dat zijn, ten eerste, de gevallen waarin een bepaalde formulering mij iets juister lijkt dan een andere, en, ten tweede, die waarin de ene formulering mij iets mooier lijkt dan de andere. Met die laatste categorie wordt de grens van het bewijsbare ruimschoots overschreden, wat geen reden is om haar buiten beschouwing te laten. Anders dan bij de ‘fouten’ geven de vertalers elkaar hier in aantallen aanmerkingen niets toe.

Om met de rubriek ‘juister’ te beginnen, lijkt het mij in de regels 5 en 122, in navolging van de Heintze-vertaling, beter om *Halmyroden* te schrijven, omdat in verwante Nederlandse afleidingen als *halofiel*, *haloïde* de Griekse *h*-klank steeds bewaard blijft.

In de regels 7-9 biedt geen van beide vertalingen een duidelijke oplossing voor Rabelais’ spel met *enseigne*, dat ik ondanks de toelichtingen van Boulenger en Lefranc niet doorgrond. In ‘meilleures [enseignes] que la main au pot et le verre au poing’ gaat het volgens Boulenger om de ‘sens propre’ – ‘uithangteken’, ‘voorteken’? Lefranc komt in een noot bij ‘la main au pot’ met een andere toelichting, waar ik nog minder van snap: ‘Formule d’accord, lorsqu’il n’est plus question que de boire les vins du marché’, gevolgd door een citaat uit de klucht van *Patelin*, waaruit ik begrijp dat ‘de hand op de kan’ misschien de beste vertaling zou zijn, maar dan? Zijn hier soms al planken over volgeschreven? Of is het een schijnprobleem? Zo niet, dan was een voetnoot wel op z’n plaats geweest.

‘Au bout de l’aulne fault le drap’ in regel 28 is door beiden zeer vrij vertaald. Variërend op een 17de-eeuwse zegswijze zou ik willen voorstellen: ‘..., want het eind van het laken was, zoals ze zeggen, ook het eind van de el.’ Sandfort komt hier overigens dicht bij.

Misleidend is de toelichting van Buckinx in noot 357, dat ‘les mons des Dannoy’s’ (regel 35) een grap moet zijn, ‘aangezien Denemarken een vlak land is’. Denemarken heeft, zoals Boulenger en Lefranc terecht opmerken, spectaculaire steile krijtrotsen – een mooiere vergelijking met tanden is niet denkbaar. Het is wel de vraag of Rabelais’ lezers van die Deense bergen wisten. Waarom koos Rabelais niet de veel bekendere krijtrotsen langs het Kanaal? Zou het dan toch een woordspeling zijn op *dents*, zoals Lefranc oppert? Een andere mogelijkheid is dat het zeer bergachtige Noorwegen wordt bedoeld, dat sedert jaar en dag door de koningen van Denemarken werd bestuurd. Werden misschien alle bewoners van dat rijk in Frankrijk ‘Denen’ genoemd? De term *danois* is al sinds de 12de eeuw bekend, *norvégien* pas sinds de 17de eeuw.

Bij die zware kloden uit regel 45 houdt iedereen – ook Sandfort – het op een letterlijke vertaling, met een voorkeur voor Nederlands *mortier*, in plaats van het mijns inziens meer gangbare *vijzel*. Dit levert geen bestaande of begrijpelijke Nederlandse uitdrukking op. Waarom niet wat vrijer vertaald, bijvoorbeeld: ‘Niet iederéén kan de hele dag op z’n luie reet zitten’.

‘Bulletin’ in regel 67 wordt door Sandfort en Vermeer-Pardoen vertaald met het aardige, maar nogal vrije ‘pokkenbriefje’; Buckinx heeft omslachtig ‘bewijs van goede gezondheid’. Een mooi oud Nederlands woord hiervoor is *gezondbrief*; modernere termen zijn *gezondheidsbrief*, *-certificaat*, *-pas* en *-verklaring*.

Groot is de onenigheid over de ‘galeries’ in regel 86: ‘wandeldreven’ (Sandfort), ‘galerijen’ (Buckinx), ‘lanen’ (Vermeer-Pardoen), en zelf had ik ‘gaanderijen’. De Heintzes hebben echter zeer treffend en aannemelijk *Laubengänge*, dus in het Nederlands *pergola’s* of *berceaux* (of, met verouderde of heel zeldzame termen, *bogengangen*, *booglommers*, *bladgewelven* of *boomgewelven*).

Buckinx’ ‘je bent een slimmerik’ voor ‘tu es gentil compaignon’ in regel 132 lijkt me niet helemaal juist. Vermeer-Pardoen heeft ‘je bent me d’r eentje’; een andere mogelijkheid is ‘jij bent ook een mooie’.

Ten slotte wat op- en aanmerkingen over meer of minder mooi vertaalde passages. Daarnaast zijn er natuurlijk vele punten waar beiden het uitstekend hebben gezegd, de een soms net iets raker dan de ander.

De brug uit regel 25 vind ik lelijk en on-Nederlands vertaald met ‘Mon(s)triblebrug’ (vergelijk Nijmegenbrug, Bommelbrug). De zinsnede zou ik bovendien liever vertalen als ‘...dat niet onderdeel voor de boog van de brug van Monstrible’. Terzijde: klisbladeren kunnen inderdaad zeer groot worden; de Heintzes slaan dan ook de plank goed mis met hun *Kleeblatt* ‘klaverblad’, in plaats van *Klettenblatt*.

In de regels 73-74 heb ik een voorkeur voor Sandfort’s Laringen en Pharingen, die als heuse plaatsnamen klinken (en dan misschien als aardigheidje *Lahringen*; omdat in de vertaling hoe dan ook veel verloren gaat, lijkt het me verdedigbaar om af en toe iets toe te voegen).

Mooi is Buckinx’ ‘uitgeschud’ voor ‘destroussé’ in regel 91!

’t Is wat vrij, maar je zou ‘cinq et six solz’ in regel 97 kunnen vertalen met het ouderwetse *zes(t)half* (5 1/2 stuiver). We moeten immers alle reserves aanspreken om de rabelaisiaanse rijkdom weer te geven, al is het natuurlijk altijd oppassen met archaïsch taalgebruik.

Buckinx en Vermeer-Pardoen vertalen ‘de nature’ (regel 102) beiden, naar mijn smaak te letterlijk, met ‘van nature’. Dan liever Sandfort, met zijn ‘diefachtig *van inborst*’; een andere mogelijkheid is ‘geboren boeven en struikrovers’.

In de regels 102-104 staat:

à quoy je congneu que, ainsi comme nous avons les contrées de deçà et delà les montz, aussi ont-ilz deçà et delà les dentz

Bij Buckinx wordt dit:

Ik kon daaruit opmaken dat er aan beide zijden van de tanden en kiezen
verschillende landstreken waren, zoals wij die aan weerszijden van de bergen
kennen

wat het stilistisch effect van de vergelijking aantast. Vermeer-Pardoen blijft terecht
dichter bij het Frans met

wat me deed inzien dat, net zoals wij de gebieden hebben aan deze kant van de
bergen en die aan de andere kant, ook zij de landen hebben aan deze kant van
de tanden en die aan de andere kant

Het is wel wat wijdlopig. Mijn voorstel is:

waaruit ik opstak dat zoals wij landstreken aan deze en aan gene zijde van de
bergen hebben, zij er aan deze en aan gene zijde van de tanden hebben.

In regel 107 staat ‘que la moytié du monde ne sçait comment l’autre vit’. Buckinx
vertaalt terecht heel letterlijk ‘dat de ene helft van de wereld niet weet hoe de andere
leeft’ (een formulering die in 17de-eeuws Nederlands al vrijwel precies zo voorkomt),
terwijl Vermeer-Pardoen de pit eruithaalt met ‘dat je aan de ene kant van de wereld
niet weet hoe de mensen aan de andere kant van de wereld leven’.

De woordspeling in *Gorgias* (‘keel-’ plus ‘elegant, chique’; regel 111) is door
de diverse vertalers niet gehonoreerd, terwijl er toch wel wat op te vinden is,
bijvoorbeeld ‘de *Geschiedenis van de beau monde* – zoals ik hem heb genoemd,
omdat hij zich in de mond van mijn meester Pantagruel bevindt.’ Vergelijkbare
mogelijkheden biedt *mondain*, of, wat vrijer, *kieskeurigen* (‘omdat ze het achter de
kiezen van Pantagruel zo keurig voor mekaar hebben’). Wel denk ik hierbij heel
anachronistisch: als je beslist zo nodig aan de woordspelingen moet, ga ze dan in
godnaam niet nog ’s uitleggen ook!

Jammer dat Buckinx in regel 128-129 het mooie beeld van ‘tol heffen’ niet
heeft aangehouden.

De ‘châtellenie de Salmigondin’ uit regel 134 is door Vermeer-Pardoen wat
omslachtig weergegeven als ‘kasteel van Salmigondin met de bijbehorende gebieden’.
Goed is Buckinx’ ‘Salmigondische burggraafschap’; een andere mogelijkheid is
‘Salmagundijnse kastelenij’, dat lekker galoppeert.

Voorts trof ik in beide vertalingen een stuk of wat plaatsen aan waar de
formulering een beetje gekunsteld of gewrongen aandoet. Ik ben het dan ook niet eens
met de constatering van Monique dat het Nederlands van Buckinx ‘nergens vragen
oproept’. Ik geef van elke vertaler één voorbeeld.

In haar vertaling van de regels 11-12 – ‘Adonc tous se mirent en ordre, comme
délibérez de donner l’assault’ – schrijft Vermeer-Pardoen ‘... vastbesloten als ze
waren om tot de aanval over te gaan’. ‘Als ze waren’ zal wel een correcte weergave
zijn van ‘comme’, maar zou je die drie woorden niet beter kunnen weglaten?

Regel 61, ‘ils viennent de l’aultre monde’, wordt door Buckinx vertaald met ‘ze
zijn afkomstig uit de andere wereld’. Je hoort het zo’n duivenvanger niet zeggen, en
Vermeer-Pardoen schrijft dan ook terecht: ‘die komen uit de andere wereld’.

Op grond van dit ene – ! – hoofdstuk zou ik zeggen dat op het punt van de stijl
het verschil tussen de twee vertalingen niet groot is.

Tot slot

Aansluitend bij de conclusie van Monique: handtekeningenacties liggen mij niet zo,
maar ik zou er zeker voor pleiten dat Bert Bakker Théo Buckinx in de gelegenheid
stelt ook de rest te vertalen. Ze zouden hem dan wel wat meer tijd, dus geld, moeten
bieden. De uitgever zie ik dat niet doen, maar er bestaan toch vertaalsubsidies?

In dagen van peuteren aan dit commentaar ben ik diep onder de indruk geraakt

van het prachtige werk van beide vertalers. Ik zie dan ook zeer nieuwsgierig uit naar het vervolg.

HENDRIK DOEDIJNS EN DE GEKOOKTE SLEUTELS VAN RABELAIS door Paul J. Smith

Een van de meest interessante lezers van Rabelais is de Haagse advocaat Hendrik Doedijns (1659?-1700). Het enige literaire werk dat op zijn naam staat, het satirische tijdschrift de *Haegse Mercurius*, dat met zijn twee jaargangen (1697-1699), en in totaal 219 nummers, het eerste spectatoriale tijdschrift is in de Nederlandse letterkunde, bevat meer dan 35 reminiscenties aan het werk van Rabelais. In een artikel dat enkele jaren geleden verschenen is in het tijdschrift *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (Weyerman, de Nederlandse Voltaire, beschouwde Doedijns als een van zijn voorbeelden), heb ik een poging gedaan een zo volledig mogelijk beeld te geven van de vele verwijzingen naar het leven en het werk van François Rabelais die in de *Haegse Mercurius* voorkomen.¹ In dit overzicht bleef de herkomst van een enkele verwijzing, met name die van de ‘sleutelanekdote’, onduidelijk. Inmiddels meen ik de bronnen hiervan getraceerd te hebben en zo een completer beeld te kunnen geven van de manier waarop Doedijns Rabelais las en verwerkte in zijn periodiek.

De tekst van de genoemde sleutelanekdote luidt als volgt:

Den koddigen Doctor Rabelais was van avijs, dat men geen beter aperitijf medicament kan prepareren, als met een bos *sleutels* op te kooken, nadien die sterk openen.^[2]

De bron van deze amusante anekdote kon ik indertijd niet terugvinden in de voor de hand liggende teksten: het romanwerk van Rabelais of de korte, anonieme, biografische schets die in vele 17de-eeuwse edities van zijn werk opgenomen werd. De anekdote blijkt vermeld te worden in een van de eerste kritische studies die over Rabelais verschenen zijn, namelijk *Le véritable Rabelais réformé* van Jean Bernier (1697).³ Hierin vinden we de volgende verwijzing (pp. 20-21):

Quant aux clefs qu’il faisoit bouïllir comme un remede aperitif, pour se moquer de Medecins de Paris, qui n’avoient ordonné au Cardinal du Belai son Patron, qu’une décoction aperitive, c’est un conte qu’Arlequin a accommodé de nôtre tems à son Théâtre, après l’avoir pris d’un Auteur fort suspect, fort sale, & fort peu du goût des honnêtes gens.

In een marginale noot legt Bernier uit dat de niet met name genoemde ‘Auteur fort suspect’ de schrijver is van ‘Le Moyen de parvenir, méchant Livre en toutes façons’. Welk werk er met de ‘conte’ van Arlequin bedoeld wordt, wordt door Bernier niet nader uitgelegd en heb ik in het uitgebreide Arlequin-repertoire van het Franse toneel van het einde van de 17de eeuw niet kunnen achterhalen. Het is evenwel lang niet zeker dat Bernier de directe bron is van Doedijns’ sleutelanekdote. Er zijn zowel argumenten vóór als tegen aan te voeren. Het voornaamste argument dat vóór Bernier als bron van Doedijns pleit betreft de tweede, tot dusver onopgehelderde verwijzing van Doedijns naar Rabelais: namelijk de facetieuze etymologie die hij geeft van de naam “Rabelais”: *Rabelaesius*, aliàs *Rabie-laesus*’ (*HM* II, 20). Deze etymologie, die, volgens een tekst van de humanist Jean Visagier (1536), verzonnen zou zijn door een van de vijanden van Rabelais (misschien Calvijn of J.C. Scaliger),⁴ wordt ook door Bernier (zij het met afkeur) vermeld (p. 2):

Il y a des gens de si grand loisir, qu’il s’en est trouvé qui ont voulu joüer sur

son nom par des anagrammes, des étymologies & des allusions, qui ne font rien à nôtre sujet.

In een marginale noot wordt als voorbeeld gegeven: *Rabula rabie laesus*. Doedijns kan evenwel deze etymologie ook elders aangetroffen hebben: onder meer in een werk waarnaar Bernier enkele malen verwijst, het in het Latijn gestelde *Floretum philosophicum* van Antoine Le Roy (1640), een curieus mengsel van lofdichten op Rabelais en de stad Meudon (alwaar Rabelais tegen het eind van zijn leven, als beloning voor bewezen diensten, een parochie toegewezen kreeg), een aantal wetenswaardigheden over zijn leven en werk, plus een bloemlezing van citaten over Rabelais, afkomstig van bekende personen. Een argument tegen *Le véritable Rabelais réformé* als bron van Doedijns' Rabelais-verwijzing betreft de respectievelijke data van publicatie, die wel zeer dicht bij elkaar liggen: 1697 voor *Le véritable Rabelais réformé* en 1698 voor het desbetreffende nummer van de *Haegse Mercurius*. Dit argument kan echter ook ten faveure van *Le véritable Rabelais réformé* geïnterpreteerd worden: immers de *Haegse Mercurius* put, zoals bekend, zijn stof voor een belangrijk deel uit de directe actualiteit.

Het is dus mogelijk dat Doedijns de sleutelanekdote over Rabelais elders gevonden heeft. Een van de teksten die als eventuele bron in aanmerking komt, is de door Bernier vermelde *Moyen de parvenir*, een anoniem werk, waarvan de volledige titel luidt: *Le moyen de parvenir, oeuvre contenant la raison de tout ce qui a esté, est et sera*. Dit werk wordt in het algemeen toegeschreven aan François Brouart, beter bekend onder de naam Béroalde de Verville (1556-1629?) en is verschenen zonder serieuze aanduiding van drukker, plaats of datum ('Imprimé cette année'). Het werk is voor het eerst gedrukt omstreeks 1610 (en nadien enkele malen uitgegeven, onder meer in Leiden, [1675] bij S. Matthysz). Dit gedeeltelijk in dialoogvorm geschreven werk is in vele opzichten rabelaisiaans te noemen: niet alleen imiteert het veelvuldig de abundantie stijl van Rabelais, maar het bevat ook vele verwijzingen naar diens leven en werk, en het voert zelfs Rabelais als sprekend personage ten tonele. De bij Doedijns cursorisch vermelde sleutelanekdote komt bij Béroalde de Verville in een uitgebreide vorm voor, in een passage waarin Rabelais als de belangrijkste inspirator van het werk genoemd wordt:

[Ce livre] embrasse les mystères approuvés de toutes sciences, pour autant qu'il est la juste, solide et naïve interprétation de la pure Kabbale, de valeur non imaginaire. Ne parlez plus de Clavicules ou clavifesses ni d'arts apéritifs, canons et artillerie (qui sont engins grandement ouvrants) puisque vous avez ces cahiers de vérité, ce bon volume, qui est la grosse clef d'ordonnance à laquelle pend le trousseau de toutes clefs.

Pour le prouver, j'ai le père Rabelais le docte, qui fut médecin de Monsieur le Cardinal Du Bellay; et je le mets ici en avant pource que les substances de ce présent ouvrage, mémoires et enseignements de ce Livre, furent trouvées entre les menues besognes de la fille de l'auteur. Ce cardinal étant au lit, malade d'une humeur hypocondriaque, fit assembler les médecins pour consulter un remède à son mal. Il fut avisé par la docte conférence des docteurs qu'il fallait faire à Monsieur une décoction apéritive, qui réduite en sirop serait accomodée à son usage ordinaire. Rabelais ayant recueilli cette résolution, sort et laisse Messieurs achever de caqueter pour mieux employer l'argent; et fait ledit sieur mettre au milieu de la cour un trépied sur un grand feu, un chaudron dessus plein d'eau, où il mit le plus de clefs qu'il put trouver, et en prépoint comme ménager remuait ces clefs avec un bâton pour les faire prendre cuisson. Les docteurs descendus voyant cet appareil et s'en enquêtant, il leur dit: 'Messieurs, j'accomplis votre ordonnance, d'autant qu'il n'y a rien tant apéritif que des clefs [...].' Je pense que cette preuve est de mérite.^[5]

Een sterk argument vóór het aannemen van *Le moyen de parvenir* als bron van Doedijns ligt in de wijze waarop Doedijns zijn anekdote vertelt: allereerst spreekt zowel Doedijns als Verville van een *bos* sleutels ('trousseau') – dit in tegenstelling tot Bernier. Ten tweede komt de in de overtreffende trap gestelde zinsnede 'dat men geen beter aperitijf medicament kan prepareren, als met een bos *sleutels* op te koken' syntactisch overeen met Vervilles zin: 'qu'il n'y a rien tant apéritif que des clefs'.

Zolang er geen andere tekst bekend is die Rabelais' sleutelanekdote vermeldt, houd ik het dus op Vervilles *Moyen de parvenir* als bron van Doedijns. Het een en ander completeert het beeld dat we hebben van Doedijns als Rabelais-lezer: niet alleen is Doedijns gedurende de gehele verschijningsperiode van de *Haegse Mercurius* gefascineerd bezig met Rabelais, waarbij hij nu eens uit zijn geheugen citeert (en dan ook fouten maakt), dan weer precieze citaten geeft uit zowel de oorspronkelijke Franse versie of uit de Nederlandse vertaling van N.J. Wieringa (1682). Ook blijkt hij zijn nieuwsgierigheid over Rabelais op andere wijze te bevredigen, buiten het gebaande pad van de Frans- en Nederlandstalige edities van het werk om, en dit op ludieke wijze in zijn *Haegse Mercurius* te verwerken.

NOTEN

1. Zie mijn 'Doedijns' *Haegse Mercurius* en Rabelais', in: *Med. JCW* 15 (1992), pp. 1-9.
2. H[endrik] D[oedijns], *Haegse Mercurius [...]*. 's Gravenhage, gedrukt by Gillis van Limburg, voor den Auteur (UBL 1147 B 27) (*HM*), 1, 87, 4 juni 1698.
3. De volledige titel luidt: *Jugement et nouvelles Observations sur les oeuvres de Maitre F. Rabelais, ou le véritable Rabelais réformé. Avec la carte du Cinonois*. Parijs, L. d'Houry, 1697 (UBL 700 E 15). Het laatste deel van de titel is een spottende verwijzing naar het felle, anti-protestantse pamflet *Le Rabelais réformé par les ministres [...]* van de Jezuïet François Garasse (1619).
4. Cf. Marcel de Grève, *L'interprétation de Rabelais au XVIe siècle* (Droz, Genève 1961), p. 30.
5. Ik citeer naar de in het modern Frans uitgegeven editie van Hélène Moreau en André Tournon, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence 1983, pp. 28-29.

RABELAIS IN WATERLOO

door Ed Schilders

De cd-rom World's Greatest Classic Books bevat, in het Engels, de teksten van 3500 literaire werken. En hoewel cd-roms hun nut nog steeds niet hebben bewezen voor de lezer, aan de onderzoeker bieden dergelijke enorme tekstbestanden een veelheid aan sluiproutes door papieren bibliotheken.

Neem Rabelais. In minder dan tien seconden hebben we vastgesteld dat zijn naam in negen literaire teksten gebruikt wordt, en dat het bijvoeglijk naamwoord 'rabelaisian' in het geheel niet voorkomt. In Victor Hugo's meer dan 1000 pagina's tellende epos van de straat, *Les Misérables*, komt 'Rabelais' vijfmaal voor, en we huiveren bij de gedachte dat we al die pagina's hadden moeten lezen met de uitsluitende bedoeling dit vast te stellen.

In totaal waren er vijftien vindplaatsen, niet allemaal even interessant; ik zal ze echter toch allemaal noemen.

1. Edgar Allan Poe. In het hoofdstuk 'Bryant's Poems' van *Criticism* (1831), gaat Poe in op dichterlijke stijlvrigheden. Hij illustreert dit met de regels van Pope, die de lezers van *Faicts & Dicts* bekend zullen voorkomen:

A few examples will be sufficient to show that Pope not only made free use of the license referred to, but that he used it for the reasons, and under the circumstances which we have suggested.

Oh thou! whatever title please thine ear,

Dean, Drapier, Bickerstaff, or Gulliver!
Whether thou choose Cervantes serious air,
Or laugh and shake in Rabelais easy chair.

2. Poe verwees explicieter naar Rabelais in *Hop frog or the eight chained ourang-outangs* (in welk boek staat dat?; dat is nu weer de ongelooflijke bibliografische slordigheid van zulke cd-roms) bij het typeren van het gevoel voor humor van een koning:

About the refinements, or, as he called them, the 'ghost' of wit, the king troubled himself very little. He had an especial admiration for breadth in a jest, and would often put up with length, for the sake of it. Over-niceties wearied him. He would have preferred Rabelais' 'Gargantua' to the 'Zadig' of Voltaire: and, upon the whole, practical jokes suited his taste far better than verbal ones.

3. Dat die koning daarmee een beetje gevaarlijk spel speelt, kunnen we lezen als Henry Adams over anarchie schrijft. Het betreft hoofdstuk 31, 'The Grammar of Science', uit *The Education of Henry Adams* (1918). Adams reserveert voor Rabelais een uitzonderlijke plaats in het Franse denken, samen met Montaigne:

No Frenchman except Rabelais and Montaigne had ever taught anarchy other than as path to order.

4. Henry Fielding, *The History of Tom Jones, a Foundling* (1749). Het is het begin van Boek XIII, waarin de auteur 'Genius' aanroept ter inspiratie, en hem verzoekt:

Come, thou that hast inspired thy Aristophanes, thy Lucian, thy Cervantes, thy Rabelais, thy Moliere, thy Shakespear, thy Swift, thy Marivaux, fill my pages with humour; till mankind learn the good-nature to laugh only at the follies of others, and the humility to grieve at their own.

5. Victor Hugo, *Les Misérables* (deel 2, boek 1, hoofdstuk 15). Dit hoofdstuk is een ode aan Cambronne, de generaal die aan de zijde van Napoleon vocht bij Waterloo. Cambronne is niet alleen legendarisch geworden door zijn heldhaftigheid aldaar, maar ook door een tweetal gevleugelde woorden. In dit fragment bejubelt Hugo Cambronne in een uitgebreide vergelijking:

... to be ironical in the sepulchre, to act so as to remain upright after one shall have fallen, to drown in two syllables the European coalition, to offer to kings these privities already known to the Caesars, to make the last of words the first, by associating it with the glory of France, to close Waterloo insolently by a Mardi Gras, to complete Leonidas by Rabelais, to sum up this victory in a supreme word which cannot be pronounced, to lose the field, and to preserve history, after this carnage to have the laugh on his side, is immense.

Het gaat dus om ironie, carnaval ten besluite van de veldslag, veldheer Leonidas aangevuld met Rabelais, en blijkbaar om één woord. Of bedoelde Hugo 'woord' als 'geveugeld woord'? In Dupré's *Encyclopédie des citations* vond ik inderdaad een gevleugeld woord, toegeschreven aan Cambronne, en later op zijn standbeeld gebeiteld. Op het slagveld zou Cambronne hebben uitgeroepen: 'La garde meurt mais ne se rend pas.'

Dit was niet geheel bevredigend, aangezien het nauwelijks rabelaisiaans klinkt, en toen ik een betere (papieren) editie van *Les Misérables* raadpleegde, was de zaak al snel opgelost. Het befaamde woord dat Cambronne sprak, was 'Merde!' Geheel rabelaisiaans, inderdaad. De noot verduidelijkt verder dat Cambronne vaak heeft

uitgelegd hoe hij het sprak tegen een Engelse officier die hem gebood zich over te geven; Cambronne draaide zich om, bukte, sloeg op zijn kont, en riep: Merde! Volgens Hugo was Cambronne de enige echte winnaar van Waterloo; volgens mij dus toch minstens met dank aan Rabelais.

Hugo verwijst nog op vier andere plaatsen in *Les Misérables* naar Rabelais, alle vier vrij terloops. **6.** De eerste van deze vier (deel 2, boek 8, hoofdstuk 5) riep een nieuw probleem op. Het hoofdstuk heet zeer rabelaisiaans ‘Il ne suffit pas d’être ivrogne pour être immortel’ en gaat inderdaad over rondjes geven, wijn uit Argenteuil en dergelijke. Fauchelevent wil wel iets gaan drinken met de tuinman, maar hij wil liever niet betalen. In de Franse tekst staat er: ‘... mais le vieux jardinier laissait, non sans intention, le proverbial quart d’heure dit de Rabelais, dans l’ombre.’ Woordenboeken geven inderdaad ‘quart d’heure de Rabelais’ als ‘het moment waarop afgerekend moet worden’. De tuinman laat dat dus ‘in de schaduw’, in het midden. De nieuwe vraag is uiteraard: hoe is de toeschrijving of afleiding tot stand gekomen, en komt zij voort uit het werk zelf van Rabelais? **7.** De volgende vindplaats in *Les Misérables* is een eenvoudige vergelijking: ‘The gamin of Paris is an urchin Rabelais.’ **8.** Vervolgens beschrijft Hugo de nauwe steegjes waarin zich het nachtleven van de armlastigsten afspeelt, met een zeer mooie vergelijking:

All manner of phantoms haunt these long solitary corridors, putridity and miasma everywhere; here and there a breathing-hole through which Villon within chats with Rabelais without.

9. De laatste vindplaats bij Hugo gaat over carnavalesk rumoer veroorzaakt door meiden, ‘jades’, ‘who would make Rabelais stop his ears even as the Bacchantes made Aristophanes cast down his eyes.’

10. Bien étonné de le retrouver: Mark Twain. En nog wel in een deugdelijk boek als *Life on the Mississippi* (hoofdstuk 1). Ook dit is een aardige vindplaats. Twain gebruikt de naam Rabelais tussen vele andere namen en feiten om de ‘oertijd’ van de Mississippi tot leven te brengen voor zijn lezers. Hij begint met vast te stellen dat De Soto in 1542 de eerste blanke was die de rivier aanschouwd heeft. Dit is, zegt Twain, twee jaar voor de dood van Luther, en dertig jaar voor de Bartholomeusnacht. Shakespeare was nog niet geboren, Cervantes had Don Quijote nog niet geschreven, en... ‘Rabelais had not yet published’.

11. Verder, in hoofdstuk 96, een nogal verboos, waarschijnlijk als Hugo-eske lyriek bedoelde passage, waar ik alles behalve chocola van kan maken:

But he who dodges hospitals and jails, and walks fast crossing graveyards, and would rather talk of operas than hell; calls Cowper, Young, Pascal, Rousseau, poor devils all of sick men; and throughout a care-free lifetime swears by Rabelais as passing wise, and therefore jolly; – not that man is fitted to sit down on tomb-stones, and break the green damp mould with unfathomably wondrous Solomon.

De bedoeling lijkt me echter evident: Rabelais is niet ‘wijs’.

12. Even onverwacht: Herman Melville’s *Moby Dick, or the whale* (in de inleiding ‘Etymology’). Hier etaleert Melville alle citaten over walvissen die hij uit de literatuur gebloemleesd heeft, onder andere bij Loukianos, Montaigne, en Rabelais. Hij geeft eenvoudigweg het citaat weer: ‘This whale’s liver was two cartloads.’ Wat erg rabelaisiaans klinkt, dat wel. Tot nu heeft ondergetekende deze zin echter niet kunnen terugvinden in het werk van Rabelais – ook de Rabelais-concordantie en Sainéans *Langue de Rabelais* hebben niets opgeleverd – en lijkt het er sterk op dat Melville pasticheert. Onderzoek naar de andere door hem geciteerde walvissen uit de wereldliteratuur loopt nog.

13. Ralph Waldo Emerson, *Representative Men* (1850). Rabelais wordt genoemd in

het hoofdstuk over Plato. Het is een nogal gedurfde uitspraak, vooral ten aanzien van Rabelais. Plato's werk is 'the Bible of the learned for twenty-two hundred years', en 'every brisk young man who says in succession fine things to each reluctant generation, – Boethius, Rabelais, Erasmus, Bruno, Locke, Rousseau, Alfieri, Coleridge, – is some reader of Plato, translating into the vernacular, wittily, his good things.' Anarchisme? Waterloo? 14. In het hoofdstuk over Swedenborg is Rabelais echter plotseling toch weer Rabelais: 'Except Rabelais and Dean Swift nobody ever had such science of filth and corruption.'

15. En tenslotte Jules Verne's *20.000 Leagues under the Sea* (1870). Hier gaat het niet om de persoon, humor, of filosofische status van Rabelais, maar om het in zijn tijd gesproken Frans. Aan boord van de onderzeeër is namelijk een harpoenier uit Canada:

Who calls himself Canadian calls himself French; and little communicative as Ned Land was, I must admit that he took a certain liking for me. My nationality drew him to me, no doubt. It was an opportunity for him to talk, and for me to hear, that old language of Rabelais, which is still in use in some Canadian provinces.

Ons mini-onderzoek leert dus dat 'Rabelais' bij latere auteurs veel verschillende connotaties heeft gekregen. Hugo (7, 8, 9) ziet hem vooral als man van het volk; tweemaal wordt gerefereerd aan een biografisch feit (1, 10), waarbij Twain de fout ingaat; tweemaal ook een verwijzing naar een literair-inhoudelijk feit (6, 12) waarbij Melville onbetrouwbaar is. Rabelais' status als filosoof wint het met vier (3, 11, 13, 14) van zijn status als humorist (2, 4), wat verrassend is maar begrijpelijk omdat we met schrijvers en niet met kapelaans te maken hebben. De taal (15) werd door Jules Verne nostalgisch gezien. Wie heeft meegeteld, mist nog één vindplaats: nummer 5. Ik kan maar niet besluiten of dat 'Merde!' nu bij de humoristische of de filosofische status hoort.

MONIQUE BULLINGA IS VERPEST

door Théo Buckinx

Monique Bullinga is verpest. Naar eigen zeggen zelfs voor het leven. Ze is halsstarrig 'idolaat' van Sandfort. Ik zal dan ook niet trachten haar te bekeren. Maar ik ben blij dat ik niet net als zij ben 'opgevoed' met Sandforts vertaling van Rabelais. Ik zou op zijn laatst na twintig pagina's nog slechts naar de illustraties hebben gekeken en misschien nooit meer tot het lezen van Rabelais zijn gekomen. Ik had het geluk op jonge leeftijd de echte Rabelais te leren kennen. Dat ik de helft niet begreep, deed niets aan mijn leesplezier af.

Met Bullinga's ode aan deze Rabelais-vertaling zou ik het eens zijn als die was gemaakt door bijvoorbeeld Felix Timmermans, met andere woorden: gesteld in een authentieke taal. Maar Sandforts vertaling is als een bewerking van Bach door Mendelssohn-Bartholdy, ook een Felix, maar een valsfluit in wiens muziek je niet hoort waar de thema's vandaan komen noch waar ze heen gaan.

In nummer 6 van *Faicts & Dicts* steekt Monique mij twee of drie pauwenveren in het achterste. Mijn vertaling straalt 'een – ogenschijnlijk? – gemak uit waar iemand die ook maar iets van Rabelais weet verstomd van staat'. Dat vraagteken achter *ogenschijnlijk* is terecht. *Car Dieu sait si j'ai bossé*. Maar ik vind dat je dat aan een tekst niet mag zien, anders deugt hij niet. Mozarts muziek (sorry, Wolfgang: zo aanmatigend is het niet bedoeld) verradt ook niets van 's mans zwoegen. En een vertaling *à coups de dictionnaire* is slechts gestamel.

Waar je volgens Monique bij Sandfort verdrinkt in de vondsten en de details, volg je bij mij de avonturen van de protagonisten zonder probleem. Maar toch... Had

ik dan smeuiġe, quasi-Vlaamse woorden en uitdrukkingen moeten gebruiken? Dat verdom ik ten enenmale. Een uitgever die dat wil, gaat maar een deur verder. ‘Gelukkig’, volgens Monique, lukt het mij niet altijd ongein te vermijden: ‘[...] kortom: een monnik zoals er geen was geweest sinds er in de monnikenwereld monniken monnikten’. Rabelais zegt: ‘[...] *vray moyne si oncques en feut depuys que le monde moynant moyna de moynerie*’. Ongein heb ik hier noch gezocht noch vermeden. Ik zie er ook geen ongein in en weet bovendien niet hoe ik deze zin anders had kunnen vertalen.

Mijn vertaling heeft trouwens al meer dan een contradictie opgeroepen. Jean-Pierre van der Sterren, in het radioprogramma ‘Wat een taal’, vond dat Vermeer-Pardoen in haar vertaling te veel woorden had ‘vuilgemaakt’ aan Rabelais, maar toch had zij de juiste toon getroffen. Wie zo’n lariekoek kan volgen, moet het mij maar eens uitleggen.

Ik heb het al eerder gezegd: een literaire tekst is voor mij in de eerste plaats muziek. Als hij niet loopt als een trein, zoals Monique zegt, is het klungelwerk. Overigens heb ik geen zin op allerlei detailpunten in te gaan. Ik ben nu eenmaal geen exegeet. En schrijven en geschrijf over schrijven verveelt mij mateloos. Van Mieke Bal heb ik dan ook nooit een bal gesnapt. En dat ik fouten heb gemaakt, hoeft niemand mij meer aan te tonen. De eerste foutloze vertaling of tekst moet ik trouwens nog zien. Zelfs Rabelais maakt er hier en daar een potje van. Alleen nog een paar opmerkingen:

- Het radioprogramma ‘Wat een taal’ was geen tot vijftientig minuten teruggeknipt gesprek van tweeënehalf uur. Het gesprek duurde ruim een uur. Wat ervan is uitgezonden, weet ik niet. Ik heb de cassette die ik kreeg nooit afgeluisterd.
- Het is onjuist te beweren dat ik in het geval van Rabelais ja zei tegen één opdracht uit vele. Weliswaar ontbreekt het mij niet aan opdrachten, maar er is geen tekst die ik met zoveel plezier en liefde heb vertaald als Rabelais, die ik al sinds mijn puberteit frequenteer.
- Als je niet alle eigennamen vertaalt of vernederlandst, kun je dat om stijlbreuken te vermijden maar beter helemaal achterwege laten.
- Ook ik vind het lezen van een literaire tekst met voetnoten hinderlijk: te vergelijken met moderne kunst waarbij je een stencil in de hand gestopt krijgt. Maar soms kan het niet anders. Liefst van al zou ik het notenapparaat stevig hebben uitgebreid en het op de linker bladzijden hebben afgedrukt: leze de noten wie ze lezen wil... Maar de uitgever is in zulke gevallen de baas.
- Ondanks de kritiek zou ik me niet gefrustreerd voelen bij het vertalen van de boeken III, IV en V. Bert Bakker hoeft maar met de vingers te knippen!

DE C VAN CALLIBISTRYS

De *Dict. érotique* heeft ‘callibistri’ opgenomen en geeft twee betekenissen, 1: ‘sexe de la femme’, 2: ‘pénis’. Ook Guiraud citeert twee vindplaatsen uit Rabelais, maar heeft het in het tweede voorbeeld mis. Voor ‘sexe de la femme’ wordt de regel uit *Pantagruel* xv aangehaald, en daar klopt het dus. Het tweede citaat voor de betekenis van ‘pénis’, ‘Montrant son *callibistri* à tout le monde, qui n’était pas petit sans doute’ schiet er echter naast, het gaat hier immers niet om het voor-, maar om het achterwerk van de pater.

‘Le mot semble une création burlesque de Rabelais. Sainéau [sic] le rapproche d’un angevin *bistri* ‘cheville pout [sic] boucher le trou d’une barrique’, dont je ne retrouve pas la trace.’

Als bron geeft Guiraud Louis de Landes, *Glossaire érotique de la langue française depuis l’origine jusqu’à nos jours contenant l’explication de tous les mots consacrés*

à l'amour (Brussel 1861).

Sainéan zegt over 'callibistris' het volgende:

Callibistris, calibistris, désignant le sexe en général (l. II, ch. XV et XVI), terme encore vivace dans le normand d'Yères, où il est employé comme mot de tendresse (1). Nom composé du synonyme *caille* (oiseau) et du dialectal (Anjou, etc.), *bistri* ou *bichtri*, cheville pour boucher un trou à une barrique. (1) 'J'ai entendu maintes fois appeler leur petite fille de ce nom' (Delboulle, *Glossaire de la Vallée d'Yères*).

Het wordt nog een hele opgave uit te maken welke etymologie nu de meest waarschijnlijke is. Het lijkt me inmiddels zeer onwaarschijnlijk dat het woord uit de koker van Rabelais zelf komt. In de glossaire bij de door Louis Moland bezorgde editie (1884) kan men lezen:

CALLIBISTRIS. Rabelais applique également ce mot aux parties naturelles de l'homme et la femme. Il forge le mot *Callibistartorium (caffardiae)*.

Met andere woorden: callibistris was een bestaand woord, door Rabelais in verschillende betekenissen gebruikt, en waarmee hij verder een onzintitel heeft gemaakt.

Verder vraag ik me af of Tobelbaan misschien, gezien het onderwerp, iets met glijbaan (sullebaan) te maken zou kunnen hebben.

Over de mooie billen van Venus een citaat uit Sade (p. 99):

Er is niet één plek op deze aarde waar de zogenaamde misdaad van sodomie niet haar tempels en aanhangers heeft gehad. De Grieken, die haar bijna tot een deugd verhieven, hebben ter ere van haar onder de naam Venus Callipygos een standbeeld opgericht.

Jean de la Fontaine schreef *Conte tiré d'Athénée. Venus Callipyge*; de laatste strofen:

[...] par les soeurs un temple fut fondé
Dessous le nom de Vénus belle-fesse;
Je ne sais pas à quelle intention;
Mais c'eut été le temple de la Grèce
Pour qui j'eusse eu plus de dévotion. (MB)

Als *bistre* 'bruin' niet voorkomt bij Rabelais, dan lijkt een rol van dat woord in *callibistris* me minder waarschijnlijk.

De dialectvorm *caillebichtri*: gezien de spellinganarchie in die tijd is de afwisseling van *calli* en *caille* zeer plausibel, zodat plots de kwartel ten tonele wipt. Als dat *bichtri* iets als 'stop' of 'kurk' betekent, doet zich een verrassende associatie voor met het Griekse woord *bustrā* (*bystra*), dat precies die betekenis heeft. Kan best toeval zijn.

Meer houvast biedt de kwartel, die bij ons als doof, maar in Frankrijk en Engeland als hitsig te boek staat. De oude betekenis van *chaud comme une caille* was 'ardent en amour' (*Petit Robert*). De vraag is dan ook aan de beheerster van de concordantie: hoe figureert de *caille* verder in de pantagruelijnsse letteren?

In het Engels is de *caille* een *quail* geworden (door Edward Lear als 'quaint little quail' gebruikt voor de Q in een nonsensalfabet). De *OED* geeft als aan het Frans ontleende, verouderde figuurlijke betekenis van *quail* 'prostituée'. Hij illustreert dit met twee citaten, het ene uit Shakespeare (Agamemnon tuk op 'kwarteltjes') en het andere uit... Motteux' vertaling van Rabelais, IV, Prol. (ed. 1737) 83: 'Several coated Quails, and lac'd Mutton.'

Dit zal zijn (Boulenger ed. pp. 554-555), Sandfort (p. 460):

[...] en un jardin secret, soubz belle feuillade, autour d'un rampart de flacons, jambons, pastéz et diverses cailles coyphées mignonement [...]

[...] in een lustprieel, onder een fraai bladerdak, rondom een wal van flaconnen, hammen, pasteien en de nodige opgemaakte kwartels [...]

Larousse en *OED* verklaren beide *caille coiffée* als 'prostituée', een betekenis die Sandfort blijkbaar is ontgaan. Illustrator Doré niet (p. 459 in de *ICOB*-uitgave). De Heintzes (p. 512) spreken van 'wohlfrisierte Schnepfen' en dat is een gelukkige vondst, want een *Schnepfe* is weliswaar geen kwartel maar een snip, maar het is ook een prostituée.

Larousse geeft ook *caillette* met dezelfde betekenis, en algemeen *caille* als koosnaampje voor kinderen en jonge vrouwen. Nu betekent *biche* iets dergelijks, dus is *caillebiche* misschien zoiets als 'lekker kippetje van me'? Of zullen we in onze misdeelde taal de troetelnamen kwartelkutje, *kwartelpikkie* en kwartelkontje invoeren? (*JE*)